

सभासद बखरीची भाषा

तानाजी वसंत काळुंगे *

सारांश :

मराठी गद्य सारस्वताच्या इतिहासात बखर वाङ्मयाला महत्त्वाचे स्थान आहे. ऐतिहासिक मूल्य असो किंवा वाङ्मयीन मूल्य असो अथवा शैली असो या दृष्टीने बखरीचे योगदान अनन्य साधारण असे आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय दृष्टीने नोंदल्या गेलेल्या माहितीचा घडामोडींचा लेखाजोखा या बखरीमध्ये वाङ्मयीन अंगांनी उतरलेला आहे. स्वराज्यसंस्थापकाचे मराठीतील पहिले समकालीन चरित्र म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे ठरते त्याचप्रमाणे साहित्य गुणसंपन्न अशा या बखरीला मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात अढळ स्थान मिळाले आहे. बखरकारांच्या व्यासंग, बहुश्रुतता, पांडित्य, व्युत्पन्नता, काव्यात्मकदृष्टी आणि बहुभाषिकत्व यामुळे बखर वाङ्मयाला गुणसंपन्नता लाभली. बखर वाङ्मयाची भाषाशैली कधी नागरनटवे रूप धारण करते. कधी ती अनलंकृत असते. कधी संस्कृत साहित्यातील अलंकारांचा साजशृंगार लेऊन येते. तथापि, तिने आपला मूळ पिंड सोडला नाही की मूळ घाट टाकून दिला नाही. बखरकारांच्या भाषाशैलीत असे अनेक दृष्टांत किंवा दाखले आले आहेत. काही दृष्टांत तर शतकानुशतके चालत आले आहेत. बोलभाषेचा हा अंतःप्रवाह बखर वाङ्मयात सहजतेने सामावून गेला आहे.

पारिभाषिक शब्द : बखर, व्युत्पत्ती, शब्दकोश, तवारिखा, प्रतिबिंबात्मक व्यक्तिचित्रण, तत्सम शब्द, तद्भव शब्द.

प्रास्ताविक :-

मराठी भाषेमध्ये वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागल्यापासून कालानुक्रमे गद्यापेक्षा पद्य वाङ्मयाची परंपरा समृद्ध दिसते. तथापि एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील भाषेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी पद्यापेक्षा गद्याचा आधार महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. कारण वाङ्मयातील गद्यरूप हे व्यवहार भाषेच्या अधिक जवळचे असते. गद्य वाङ्मयाला पद्यासारखी समृद्धी परंपरा नसली तरी अनेक अभ्यासकांनी भाषेच्या अभ्यासासाठी उपलब्ध गद्य वाङ्मयाचाच आधार घेतल्याचे दिसते. भाषेचा अभ्यास हा त्या त्या कालखंडातील तिच्या अवस्थेचा शोध आणि कालक्रमिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करता येतो. तसेच तत्कालीन समाजस्थितीचे चित्र उलगडता येते.

हे अलीकडे भाषाभ्यासकांना मान्य झालेले आहे. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांच्यासारख्या अभ्यासकांना इतिहास लेखनात देखील भाषा मदत करू शकते, असे वाटते. याचे कारण हेच आहे. त्यामुळे सभासद भाषेचा शोध प्रस्तुत शोध निबंधातून घेतला जाणार आहे.

‘बखर’ शब्दाचा अर्थ आणि व्युत्पत्ती:-

‘बखर’ या शब्दाच्या व्युत्पत्तीसंबंधी अनेक विद्वानांनी आपापली मते मांडली. ‘बखर’ या शब्दाची ‘अखेर’, ‘बखैर’ अशी काही रूपे सापडली आहेत. ‘बखर’ हा शब्द अरबी भाषेतील ‘खबर’ या शब्दाचा वर्णविपर्यास होवून आला असल्याचे म्हटले जाते. ‘खबर’ या शब्दाचा अर्थ वार्ता, माहिती, समाचार असा आहे. मराठी भाषेचा कोश तयार करीत असताना जगन्नाथ

शास्त्री क्रमवन्त यांनी 'खबर' म्हणजे 'प्राकृत भाषेत राजादिकांचे लिहिलेले 'गद्यरूप चरित्र' अशी अर्थसंकल्पना वापरली आहे. मोल्सवर्थच्या मराठी—इंग्रजी शब्दकोशात History, Narration, enoir and Chronicle in Prakrut Prose (कोणताही इतिहास, कथन, आठवण आणि प्राकृत भाषेतील बखर) असा अर्थ दिला आहे. मेजर कॅडीने 'खबर' म्हणजे A written narrative or History in Prakrut Prose असा अर्थ दिला आहे. डॉ. पटवर्धन, य. रा. दाते, आपटे, य. न. केळकर आदी शब्दकोशकारांनी 'खबर' हा मूळ शब्द मानून 'खबर' शब्दाचे बातमी, हकीकत, इतिहास अर्ज असे अर्थ दिले आहेत. कृ. पा. कुलकर्णी यांनी भाषाशास्त्रीय व्युत्पत्तीने विचार करता मूळ अरबी 'खबर' या शब्दाचा वर्णव्यत्यास होउन 'खबर' हे रूप बनले असावे, असे सांगितले आहे. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांच्या मते 'बक' म्हणजे 'बोलणे' ह्या धातूपासून 'खबर' हा शब्द मराठीत तयार झाला आहे. मुसलमानांमध्ये तवारिखा लिहिण्याची पध्दत होती. म्हणून 'मुसलमानांच्या सहवासाने, त्यांच्या तवारिखा पाहून मराठ्यांनी बखरी लिहिण्याचा प्रघात पाडला, असे राजवाडे म्हणतात. वि. ल. भावे यांनी 'खबर' हा शब्द 'माहिती देणे' या अर्थाने मराठेशाहीत रूढ झालेला होता, असा मानले आहे. श्री. श. ना. जोशी यांच्या मते, 'खबर' एक पत्रप्रकार असून 'खबर' या नावाचा कचेरी पत्राचा प्रकार मराठेशाहीत होता. त्यासाठी व्यवहारविषयक कागदपत्रांप्रमाणे माहितीपत्र बखरपत्रही तयार होई व अधिकृतपणे ते पत्र व्यवहार्य मानले जाई. डॉ. श्री. रं. कुलकर्णी यांनी 'वृत्तांत' या अर्थाने 'खबर' हा शब्द प्रथम आला असून अधिकृतपत्र वा कागद अशा आशयाचा दुसरा उल्लेख असल्याचे म्हटले आहे. बखर या शब्दाचा रूढ अर्थ राजकीय स्वरूपाचे

ऐतिहासिक लेखन असा आहे. त्यामुळे गद्यात लिहिलेला 'ऐतिहय वृत्तांत' अशी बखरीची ओळख करून देता येईल. असे असले तरी मराठी भाषेत आणि वाङ्मयाच्या इतिहासात 'खबर' हा शब्द रूढ झाला आहे. 'खबर' या शब्दाची एक स्वतंत्र वाङ्मयपरंपरा निर्माण झाली आहे.

सभासद बखरीची भाषिक वैशिष्ट्ये:—

कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित 'शिवछत्रपतींचे चरित्र उर्फ सभासद बखर' ही इ. स. १६९४ साली राजारामच्या आज्ञेने जिंजी येथे लिहिली गेली. चरित्रवर्णनपर मराठेशाहीत झालेली स्वराज्य काळातील पहिली बखर म्हणजे 'सभासद बखर' होय. आपले पिते थोरले राजे यांनी इतका पराक्रम केला. ऐते असता औरंगजेब येवून (त्याणे) किल्लो किल्ली अनर्थ मांडिला याचा अर्थ काय? हे समजून घेण्यासाठी राजारामाने सभासदास शिवछत्रपतींचे 'इस्तकबीलापासून चरित्र लिहून देणे' अशी आज्ञा केली.

सभासद हे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे समकालीन होते. समकालीनाने शिवाजी महाराजांचे लिहिलेले पहिले चरित्र म्हणूनही ऐतिहासिक प्रमाण्याच्या दृष्टीने या बखरीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. सभासद बखरीतून आलेले शिवचरित्र कृष्णाजी अनंत सभासद यांच्या भाषा शैलीमुळेच वाचनीय झाले आहे. त्याच्या भाषाशैलीचे विशेष पूढीलप्रमाणे

यथार्थ व्यक्तिचित्रण :—

सभासद बखरीमध्ये दोन प्रकारची व्यक्तिवर्णन दिसून येतात. त्यातील पहिला प्रकार म्हणजे साक्षात पध्दतीचे व्यक्तिवर्णन होय. या प्रकारात लेखक वस्तुनिष्ठ म्हणजेच सरळपणे व्यक्तिचित्रण करित असतो. अशा प्रकारच्या वर्णनातून ती व्यक्ती तिच्या स्वभाववैशिष्ट्ये सांसह डोळ्यांपुढे उभी राहते. उदा. अफजलखानाचे वर्णन करताना 'अफजलखान सामान्य नव्हे,

केवळ दुर्योधन जातीने होता. अंगाचा, बळाचाही तैसाच आणि दुष्टबुद्धीचे तैसाच, त्यास एकले भीमाने मारिला. त्याचप्रमाणे (येथे राजाने) केले असे करतो. अशा समर्पक शब्दाचा वापर केला आहे. शाहिस्तेखानाच्या बादशाही वैभव आणि दराच्याची सूचकतेने यथार्थ कल्पना आणून देताना, 'नबाब शास्ताखान म्हणजे पादशाहाची प्रतिमाच दुसरी, ऐसा सेनासमुद्र सर्व संपत्तीनिशी दक्षिणेस राजियावर चाल करुन आला. दिलेरखानाच्या सामर्थ्याचे वर्णन करताना, 'दिलेरखान म्हणजे मोठा बळकट. एका हत्तीचे बळ किंवा जास्तीचे होईल आणि हत्ती बराबरी खाणे. दररोज हत्ती खातो तेणेप्रमाणे वजने खाणे. शरिर तरि दुसरा हेडंब राक्षसच! ऐसा थोर' अशा नेमक्या शब्दांचा वापर केलेला असल्यामुळे ते वाचनीय ठरते. 'भट गोसावी, थोर पंडित, चार वेद, सहा शास्त्रे, योगाभ्यास संपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येने निपुण, कलयुगींचा ब्रम्हदेव, असे पंडित' या शब्दात गागाभट्टाचे वर्णन केले आहे.

व्यक्तिवर्णनाचा आणखी एक प्रकार असून त्याला प्रतिबिंबात्मक व्यक्तिचित्रण असे म्हणतात. व्यक्तींच्या उद्गारातून व संवादातून ते सूचित होत असते. उदा. शिवाजीवर चालून जाण्यास कोण तयार आहे, असे बडी साहेबिणीने विचाराताच कोणीच कबूल होत नाही. मात्र अफजलखान तयार होतो आणि "शिवाजी काय? चढे घोडयानिशी जिवंत कैद करुन येतो." अशी तो प्रतिज्ञा करतो. शत्रूच्या अभयपत्राबद्दल वाटणारी तुच्छता, शिवाजीबद्दल वाटणारी, उत्कट स्वामीनिष्ठा व अभयपत्र न घेण्याचा पक्का निश्चय व्यक्त करताना मुरारबाजी दिलेरखानास म्हणतो, "तुझा कौल म्हणजे काय? मी शिवाजीराजाचा शिपाई, तुझा कौल घेतो की काय?" यातून स्वामीनिष्ठा दिसून येते.

अशा प्रकारे एखादी व्यक्तीरेखा साकारताना सुध्दा अशा अल्पाक्षर रमणीय भाषेचा, बोलभाषेचा सभासद वापर करतो.

समर्पक वस्तुवर्णन :-

आकर्षक वस्तुवर्णन हा या सभासद बखरीचा वाङ्मयीन गुण आहे. उदा. १) अफजलखानाच्या भेटीसाठी निघालेल्या शिवाजीच्या पोशाखाचे वर्णन बखरनवीस करतो, 'खांसा राजिनांची जरीची कुडती घातली. डोईस मंदील बांधिला त्यात तोडा बांधिला. पायांत चोळणा घालून कास कसली व हातांत एक बिचवा व वाघनख चढविले.' हे वर्णन साधे असले तरी कलेच्या दृष्टीने त्यात एक विशिष्ट क्रम दिसून येतो. शिवाय त्यात वर्णनाचा समतोलपणाही आहे. खानासाठी राजांनी जी सदर केली तिचे वर्णन 'डेरे बिछाने व असमानगिरी, तिवाशिया व मोतियांच्या झालरी लाविल्या. चित्रविचित्र बाडें व लोडें, गाद्या, पडगाद्या टाकिल्या. सदर सिध्द केली.'

पतकांच्या (पथक) साजाचे वर्णन साधे असून कलादृष्ट्या त्यात एक विशिष्ट क्रम आहे. त्यामुळेच या वर्णनाला एकजिनसीपणा प्राप्त होऊन ते मोहक झाले आहे. उदा. २) 'डोईस मंदील, आंगास सखल्लादी फतू, दोहो हाती दोन सोन्याची कडी, कोणास रुप्याची कडी, तरवारास अबनाळ तैनाळ सोनेरुप्याचे, बंदुकीस कट रुप्याचे व विटियासि कट तैसेच, कानास जोडी कुडक्यांची, येणेप्रमाणे अवघे लोकांस साज.'

अशा प्रकारे सभासदांनी बखरीत समर्पक वस्तुवर्णन केलेले आपणास आढळून येते.

घटनांचे चित्तवेधक वर्णन:-

सभासद बखरीत घटनांची अनेक चित्तवेधक वर्णने आलेली आहेत. घटना, प्रसंगातील बारीक सारीक तपशील सुध्दा ज्या क्रमाने बखरकार देतात तो पाहिला म्हणजे घटनांचे चित्तवेधक वर्णन करण्यात कृष्णाजी अनंताचा किती हातखंडा आहे. हे पुढील उदा. वरुन लक्षात येते. उदा. शिवाजी अफजलखान यांच्या भेटीचे

वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते. 'राजियाने भेटी देतां खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेकाले धरिली. आणि हातीची जमदाड होती तिचे मेण टाकून कुशीस राजियाचे चालविली. तो आंगांस जरीची कुडती होती त्यावरी खरखरली, आंगास लागली नाही. हे देखोन राजियांनी डावे हाताचे वाघनख होते, तो हात पोटांत चालवला. खानाने आंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करितांच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात, उजवे हातचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून, मुंडी आंसडून, चौथरियाखाले उडी घालोन निघोन गेले.'

शब्दविचार :-

शिवाकाळामध्ये दिल्लीची मोगलशाही, विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजामशाही, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही या चार पातशाहयांच्या प्रभावामुळे तत्कालीन मराठी भाषेवर फार्सी भाषेचा प्रभाव वाढलेला होता. त्या पातशाहयांची दरबारी भाषा पारशी असल्यामुळे त्यांचा भोवतालच्या परिसरातील मराठी भाषेशी संबंध येत होता. त्यामुळे मराठी भाषा काही प्रमाणात पारशीमय होऊ लागली होती. हा प्रभाव रोखण्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्य व्यवहार कोश निर्माण केला होता. त्यामुळे व्यवहारामध्ये संस्कृत, शुद्ध मराठी, फारशी आणि फारशीमिश्रित मराठी असे भाषेचे तीन स्तर रूढ झालेले होते. हे सभासद बखरीतील भाषेचे स्वरूप लक्षात घेतल्यानंतर लक्षात येते.

अ) फारशी तत्सम शब्द— या बखरी मध्ये काही फारशी तत्सम शब्द आढळतात. उदा.मर्द, किनारा, लष्कर, खबर, अर्ज, हालखुद, फौज, तैनात, रसद, कारकून, कुल, नजर, बाजार, खेरीज, मजकूर, कैद इत्यादी.

ब) फारशी तद्भव शब्द— या बखरी मध्ये काही फारशी तद्भव शब्द आढळतात.

उदा. — हंबीर, हुकुम, मुतालीक, खरेदी, शास्त्र, निशाण, जागा, पागा, धास्त इत्यादी.

क) संस्कृत तत्सम शब्द— कृष्णाजी अनंत सभासद यांच्यावरील संस्कृत भाषेच्या प्रभावामुळे या बखरीत संस्कृत शब्द येणे क्रमप्राप्त होते. उदा. — अग्निप्रवेश, पुरुषार्थ, सचिव, मंत्री, अमात्य, सुवर्ण, तृण, शास्त्रोक्त, मुहूर्त, अश्व, नगर, आलिंगन, पदार्थ, दर्शन, विकल्प, पितापुत्र, मार्ग, द्रव्य, देवस्थान, वर्तमान इत्यादी.

ड) संस्कृत तद्भव शब्द— या बखरीत विपुल प्रमाणात संस्कृत तद्भव शब्दांचा वापर केला आहे. उदा. हाळू, मोती, वाघ, भुई, दात, पाय, घर, कोस, गांव, ठाणे, पाऊस इत्यादी.

इ) अस्सल देशी मराठी शब्द — या बखरीमध्ये फारशी, संस्कृत, हिंदी शब्दांबरोबर अस्सल देशी मराठी वळणाचे शब्द देखील वापरलेले आहेत. उदा. पैका, गुरेढोरे, ओळखण, टीरी, वाडे—हुडे, धुरळा, पैकेकरी, माची, झाडी, झड, सालझाडा यासारखे अगदी अस्सल मराठी वळणाचे शब्ददेखील बखरीत वापरलेले आहेत.

याबरोबरच कानडी, तेलगू, हिंदी भाषेतील शब्दांचाही वापर बखरकाराने केलेला दिसून येतो.

शिवकालीन मराठी भाषा :-

पंधराव्या शतकापासून मराठी भाषेवर फारशी भाषेचा फार मोठ्या प्रमाणात परिणाम होऊ लागला. कुतुबशाही, निजामशाही, आदिलशाही इत्यादी मराठी मुलखावर अधिकार असणाऱ्या राजवटी मुसलमानांच्या आहेत आणि त्यांचे दिल्लीशी संबंध आले ते मोगलसुद्धा मुसलमानच. त्यामुळे मुस्लिम राजवटीत साहित्यनिर्मिती होत असलेल्या याच भाषेचा प्रभाव मराठी मुलखावर होवू लागला. मोगलांनी फारशीचा राजभाषा म्हणून स्वीकार केला. परिणामी महाराष्ट्र मुलखातील मराठी भाषेवर फारशीचा

फार मोठा प्रभाव पडला. हा प्रभाव रोखण्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्य व्यवहार कोश निर्माण केला होता. त्यामुळे व्यवहारामध्ये संस्कृत, शुध्द मराठी, शुध्द फारशी आणि फारशीमिश्रीत मराठी असे भाषेचे तीन स्तर रूढ झालेले होते, हे सभासद बखरीतील भाषेचे स्वरूप लक्षात घेतल्यानंतर लक्षात येते. व्यवहारातही फारशीचा बराच प्रभाव होता, याचा ठोस पुरावा म्हणजे बखरगद्य होय.

फारशी शब्द, फारशी भाषेच्या पध्दतीची वाक्यरचना, प्रयोगपध्दती, नामविशेषण संबंध आणि अन्य फारशी लकबी यांचा परिणाम मराठी गद्यावर आला. तो पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

अ) शुध्द—अशुध्द लेखनाची मुळे :-

शुध्द — अशुध्द लेखनाची मुळे अथवा भाषण याची अनेक मुळे आम्हाला याच्या प्रभावात आढळतात. 'ण', चा 'न', 'श', चा 'स' (शिवाजी ऐवजी सिवाजी किंवा त्यांनी ऐवजी त्याणी)

ब) वर्णप्रक्रिया —

मराठी वर्णप्रक्रियेत मुलभूत फरक झाला नाही, हे खरे असले तरी वर्णांच्या उच्चारात फरक झाला. उदा. दहा ऐवजी दाहा, दहशत ऐवजी धास्त, शेज ऐवजी सेत, महोत्सव ऐवजी महोछाव, निशाण ऐवजी निशान, राजाने ऐवजी राजियाने इत्यादी. हे वर्णांच्या उच्चारातले फरक बखर गद्यात लिखित रूपात असल्यामुळे त्यांचे प्रामाण्य रूढ झाले.

क) प्रत्यय लोप करून वाक्यात शब्दांचा वापर करण्याची पध्दत :-

मराठी भाषा ही प्रत्ययी भाषा आहे; परंतु प्रत्ययाचा लोप करून वाक्यात शब्दांचा वापर करण्याची एक नवी पध्दत फारशीच्या प्रभावातुन सुरू झाली. उदा. 'बेलोल खानास मारून' असे लिहिण्याऐवजी 'बलोलखान मारून' असे लिहिणे अथवा 'व्यंकोजी दत्तोस रवाना केले' असे

लिहिण्याऐवजी 'व्यंकोजी दत्तो रवाना केले' असे लिहिणे ही नवीनच पध्दत आहे.

ड) नामानंतर विशेषण :-

नाम आणि विशेषण यांच्या संबंधाचे मराठी रूप म्हणजे विशेषण आधी व क्रमाने नामानंतर येते; पण फारशीत उलट घडते. उदा. 'एक थोर तळे' हे मराठी रूप पण बखरकार लिहिणार 'तळे एक थोर' याच पध्दतीची लकब बखरीत सर्वत्र आहे. 'पुत्र मोठा', वाडा बुरजांचा', 'कटार माजेची', 'लोक चौकीचे', 'मंगळार्त्या अगणित' इत्यादी उदाहरणे होत. खरे तर विशेषणाचे सामान्य रूप होत नसते; पण ही फारशीची लकब.

'राजियाची स्त्री', निंबाळकर यांची कन्या सईबाई केली होती, ती प्रसूत जाहली' हया संपूर्ण वाक्याची रचनाच वेगळी आहे. निंबाळकरांची कन्या सईबाई (ही) राजियांची स्त्री प्रसूत जाहली' हे वरील वाक्याचे मराठी रूप इ) ओघवती भाषा :-

ओघवती भाषा हा सभासद बखरीचा विशेष गुण सांगता येईल. सभासदाची लेखनशैली साधी असूनही प्रसन्न आहे. त्यांच्या लेखनात भाषेचा सैलपणा मुळीच आढळत नाही. उदा. येळूरकोटचे वर्णन करताना बखरकार लिहितो, 'तो कोट म्हणजे पृथ्वीवर दुसरा गड असा नाही. कोटात जीत पाणियाचा खंदक. पाणियास अंत नाही असे. उदकांत दहा हजार सुसरी. कोटाचे फांजियावरून दोन गाडिया जोडून जावे ऐशी मजबुदी. पडकोट तरि चार चार फेरयावरि फेरे. ये जातीचा कोट.' ही शब्दरचना चपखल असल्यामुळे भाषेच्या दृष्टीने ती आकर्षक वाटल्यास नवल नाही.

वाक्संप्रदाय —

म्हणी, सुभाषिताप्रमाणेच अनेक वाक्संप्रदायाचाही भाषेचे सौंदर्य, तिच्या वैभवाची कल्पना येण्यास मदत होते. लहान, आटोपशीर, वैशिष्टपूर्ण वाक्कचना या बखरीचे भाषिक सौंदर्य खुलविते.

सभासद बखरीत शिवाजी महाराजांच्या जीवनातील स्वराज्याची मुहूर्तमेढ, अफझलखानाचा वध, शाहिस्तेखानाची फजिती, आग्राहून सुटका यासारख्या शौर्यवर्णनपर प्रसंगांचे अधिक विस्ताराने आणि तपशिलाने वर्णन केलेले दिसून येते. 'निदानी मारता जे होईल ते करावे. गनिमास मारून गर्दीस मेळविणे, प्राण गेल्याने कीर्ति आहे, श्री करीत तें खरें, याच्या पाठी माझ्या लष्करांनी पाहिल्या असतील बुडवून फत्ते करणें, नाही तर तोंड न दाखविणे, आज एक बाजू पडली, आमची बिरदें अष्टदिशेस लागली आहेत, अति धाकले ते धाकले बुध्दिहि धाकटेपणा योग्य केली, आपणास साहेबांचे पायांची जोड आहे, आपण दूधभात खाऊन साहेबांचे पायाचें चिंतन करून राहिन, बहादूरखान पेंडीचे गुरफ आहे त्याचा कायम गुमान आहे.' यासारखी वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यरचना बखरीमध्ये आढळते.

निवेदन शैली —

एखादी अवघड गोष्टी सोपी करून सांगायची असेल तर आपण दृष्टान्त देतो. तुलना करून सांगतो. बखरकारांनी असे अनेक दृष्टान्त देऊन आपले निवेदन — कौशल्य प्रकट केले आहे. निवेदन करताना पाल्हाळाला आवर घालून व्यापक विषयी आटोपशीर केलेला पाहायला मिळतो. त्याने साधी पण परिणामकारक लघुवाक्ये वापरून आपले लेखन चटकदार केले आहे. १. 'इतक्यात सवड पाहून नबाब बायकांतून एकीकडे हाऊन तरवारीस हात घालावयासि गेली. ती नदर राजियाने धरून वार केला. खानाची बोटे तीन उडाली तेव्हा गलबा थोर जाहाला.' २. 'त्या उपरि मातुश्री अग्निप्रवेश करीत होती. तिचे मांडीवर बसून, गळा मिठी घालून, आण घालून राहाविली. ३. पातशाहांनी कुल नगर श्रृंगारिले चौफेर बिदीस कुंकुमकेशराचे सडे रंगमाळा घातल्या. गुढीया, तारणे, पताका, निशाणे नगरांत लाविली,

नगर—नागरिक लोक काटयानकोटी राजा पहावयास उभे राहिले. नारींनी मंगलआर्त्या अगणित उजळून राजियास वंदिले. सोने रूपियाची फुले रजियावीर उधळली.' इत्यादी. अनुक्रमे शाहिस्तेखानावरील हल्ल्याचा प्रसंग, शहाजींच्या मृत्यूनंतर जिजाबाईंचा सहगमनाचा प्रसंग व शिवाजी भागानगरास आलवेळचा प्रसंग हे आटोपशीर निवेदनशैलीमुळे परिणामकारक झाले आहेत.

बखरकार समकालीन असल्यामुळे शिवाजींच्या जीवनातील अनेक घटनांची त्याला माहिती आहे. साहजिकच तो चरित्रनायकाशी एकरूप झालेला आहे. परिणामी या घटकांचे वर्णन करताना तो आवेशाने करतो. उदा. शिवाजींच्या पुंडपणाबदल बडी साहेबिण शहाजीकडे तक्रार करते व त्यावर शहाजीने दिलेले उत्तर, शिवाजींच्या क्रोधयुक्त वागणुकीबदल औरंगजेबाने चौकशी केली तेव्हा, "जंगली वाघ हयावान, त्यास गर्मा जाहला. काही करीण जाहाला." असे रामसिंगाने काढलेले उद्गार आवेशपूर्ण आहेत. या आवेशपूर्ण उद्गारांनी निवेदनाला धार येऊन आकर्षण झाले. संयम आणि अल्पाक्षरात्वामुळे या शिवचरित्रात काही उत्कट प्रसंग असूनही रसनिर्मिती झालेली नाही.

अ) पौराणिक व पारंपरिक दाखले :

कोणत्याही लेखकावर त्याच्या समाजातील पौराणिक/पारंपरिक संस्कार झालेले असतात. लेखक आपले लेखन डौलदार, अलंकारिक करण्यासाठी पारंपरिक दाखल्यांचा, सुभाषितांचा कलात्मकतेने वापर करीत असतो. तसेच उपमा, रूपक, अनुप्रास या अलंकाराचाही वापर केलेला असतो.

ब) उपमा :

'स्वारी म्हणजे कलयुगीचा रावणच. जैशी रावणाची संपत्तीची गणना न करणे, तैसेच बरोबरी खजीना, बेमोहिन घेऊन दिल्लीहून निघाला, एक

प्रहर टिपरी जैशी शिमग्याची दणाणते कृ तैसे मावळे भांडिले.'

क) **रूपक** : बादशाने 'बहुत खेद, दुःखाचे पर्वत मानिले.'

ड) **उत्प्रेक्षा** : अफजलखान सामान्य नव्हे, केवळ दुर्योधन जातीने होता, अंगाचा, बळाचाही तैसाच आणि दुष्टबुद्धीनेही तैसाच.

इ) **अनुप्रास** : 'त्याउपरि मातुश्री अग्निप्रवेश करीत होती, तिचे मांडीवर बैसून, गाळा मिठी घालून, आण घालून राहाविली.

ई) **वाक्प्रचार** : गर्दीस मिळविणे, धुंद उठविणे, खस्त खाणे, धाशत खाणे, चढे घोडियानिशी, जोड होणे, खातरेस न आणणे, बुद्धिवाद सांगणे, तजवीज करणे, तोलदारी दाखविणे, फितवा करणे, मजल दरमजल चालणे, तरतुद करणे, तोंडात अंगोळी घालणे इ.

फ) **सुभाषितांचा वापर** : जितेन (जयन) लभते लक्ष्मी मृत्यूनापि सुरांगणा। क्षण विंध्वसिनी काया का चिंता मरणे रणे ॥१॥

यासारखी औचित्यपूर्ण सुभाषिते वापरल्यामुळे बखरीच्या सौंदर्यात भर पडली आहे.

समारोप

स्वराज्य संस्थापकाचे मराठीतील पहिले समकालीन चरित्र म्हणून ऐतिहासिकदृष्टीत महत्त्वाचे ठरते. त्याचप्रमाणे साहित्य गुण संपन्न अशा या बखरीला मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात अढळ स्थान मिळाले आहे. बखरकारांच्या व्यासंग, बहुश्रुतता, पांडित्य, व्युत्पन्नता, काव्यात्मकदृष्टी आणि बहुभाषिकत्व यांमुळे बखर वाङ्मयाला गुणसंपन्नता लाभली. बखर वाङ्मयाची भाषाशैली कधी नागरनटवे रूप धारण करते. कधी ती अनलंकृत असते. कधी संस्कृत साहित्यातील अलंकारांचा साजशृंगार

लेऊन येते. तथापि, तिने आपला मूळ पिंड सोडला नाही की मूळ घाट टाकून दिला नाही. बखरकारांच्या भाषाशैलीत असे अनेक दृष्टांत किंवा दाखले आले आहेत. काही दृष्टांत तर शतकानुशतक चालत आले आहेत. बोलभाषेचा हा अंतःप्रवाह बखर वाङ्मयात सहजतेने सामावून गेला आहे. त्यास सनातन जीवनमूल्ये व नीतिमूल्ये आहेत. बखर वाङ्मयाने या मूल्यांचेही जतन केले आहे. हे फार महत्त्वाचे आहे. अशा प्रकारे कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी शिवछत्रपतींचे चरित्र लिहित असतांना त्यातील प्रसंग, व्यक्ती, वस्तुचित्रण अत्यंत रेखीव व चित्रदर्शी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. बखरकारांच्या भाषेमुळे ही वणने अधिक उठावदार झाली आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. कुलकर्णी गो. म.— समाज आणि साहित्य, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००८
२. नसिराबादकर ल. रा. — प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००२
३. पठाण यु. म. — सभासद बखर, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९७२
४. भगत दत्ता — सभासदकृत श्रीशिव छत्रपतींचे चरित्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
५. संकपाळ, बापूजी — बखर वाङ्मय : उदगम आणि विकास, दास्ताने, रामचंद्र आणि कंपनी, १९८२
६. हेरवाडकर र. वि.—मराठी बखर, विहिनस प्रकाशन, पुणे १९७५